

Harrewijn. Kopergravure begin 18^e eeuw: Pieterkerk. ELO.

Inleiding

Door toenemende digitalisering zijn vrijwel alle doop-, trouw- en begraafregisters van vóór 1811 van de stad Leiden (en vele uit de omgeving) op Internet beschikbaar, zowel in beeld (scan) als op naam (de indices of klappers zijn digitaal ontsloten). Hoewel alles bepaald niet vlekkeloos is, is het voordeel dat nu iedereen waar ook ter wereld via allerlei methoden gegevens uit Leidse genealogische bronnen kan inzien. Maar daardoor ontstaat als het ware een nieuw probleem: waar de onderzoeker vroeger vaak al vraagtekens had over bijvoorbeeld bepaalde kerken waar een doop of huwelijk had plaatsgevonden, maar dat even aan de studiezaalambtenaar kon vragen, is dat via bijvoorbeeld mailverkeer toch minder handig, al is er tegenwoordig een chat-functie. Het samenvatten van al bestaande kennis in overzichten of min of meer handzame gidsjes kan dan daarin voorzien. Het voordeel hiervan is dat de hele materie in onderlinge samenhang bekeken kan worden. Iedere stad, soms zelfs iedere plaats, heeft zo weer zijn eigen eigenaardigheden en alleen specialisten kennen die. Hoewel de moderne media overleg met hetzij instellingen, zoals Erfgoed Leiden en Omstreken, danwel collega-genealogen die actief zijn in de Leidse genealogie, erg vergemakkelijken en zeer veel informatie kunnen opleveren, is een bespreking van de belangrijkste zaken over de Leidse kerken toch wel geen verloren moeite of overbodige luxe. Dit overzicht loopt iets verder door dan 1811, maar die toegift – mede ook om een soort brug naar het heden te slaan – zal toch wel niemand versmaden. Voor afbeeldingen van de betreffende kerk(en) kan iedereen terecht op de website van Erfgoed Leiden en dat geldt ook voor de vele publicaties. Hoewel het zeer wisselend is (over sommige kerken zijn vuistdikke boeken geschreven, maar over andere hoogstens hier of

daar wat opmerkingen in een algemeen overzichtswerk), kan ook hier de website van Erfgoed Leiden in ieder geval de titels aan het licht brengen. In de toekomst zullen veel van die boeken wel gescand op Internet toegankelijk worden, en anders kan men in een bibliotheek (waaronder natuurlijk die van Erfgoed Leiden) het betreffende opvragen en inzien. En natuurlijk zijn op genoemde website ook de archieven van alle genoemde kerken of hun overkoepelende organisatie op zijn minst op het niveau van inventarisbeschrijvingen in te zien. In veel van die archieven bevinden zich zelfs originele doop- en trouwboeken, ook van voor 1811. In enkele gevallen betreft het zelfs registers van een andere kerk, die na opheffing van de kerk elders terecht zijn gekomen.

Algemeen beeld

In de stad Leiden stonden in vroeger eeuwen heel wat kerken, van zeer grote zoals de Pieterskerk en Hooglandse kerk tot nederige schuilkerkjies. Vanuit genealogisch oogpunt zijn vooral van belang de kerken in de toestand van ná de Reformatie. Vóór de Reformatie waren er de drie grote parochiekerken (St. Pieter, St. Pancras en O.L. Vrouwe), na de Reformatie de “Drie Hoofkerken” genoemd en als zodanig onder één kerkvoogdij gebracht, die later nog meer kerken (Nederduits, Waals, Engels en Hoogduits gereformeerde) zou gaan beheren. Daarnaast was er een zwerm kapelletjes, zowel aparte (zoals de Viskapel) als behorend tot een gasthuis, een klooster of een hofje. Hoewel er in een aantal kapellen begraven mocht worden, was het dopen en trouwen voorbehouden aan de parochiekerken. We bezitten helaas geen registers van in die kerken gesloten huwelijken of verrichte dopen. Of de bepalingen van het Concilie van Trente hier niet meteen in praktijk gebracht werden of dat de registers bij de Reformatie verloren zijn gegaan, is niet bekend.

Kopergravure 1762. Wed. A. Honkoop (Primaire vervaardiger), A.Kallewier, F. van Mieris. ELO

Ook van na 1811 worden in dit verhaal maar weinig gegevens over de Leidse kerken vermeld. De na die tijd geheel nieuw van de grond gekomen kerken (christelijk afgescheiden, christelijke kerk onder het kruis, gereformeerden in vele vertakkingen, baptisten, Pinkstergemeente, mormonen enz. enz.) zowel als de uitbreidingen door nieuwbouw van de bestaande geloofsgemeenschappen worden niet behandeld. Overigens is van die laatste categorie een aantal kerken inmiddels verdwenen, zoals bijvoorbeeld de Ned. Hervormde kerk (de Koningskerk) aan de Willem de Zwijgerlaan en de Gereformeerde Zuiderkerk aan de Lammenschansweg.

De grenzen van de stad lagen in de zeventiende en achttiende eeuw vrij goed vast. Rond de stad stonden onder de ambachten (burgerlijke gemeenten) Leiderdorp, Oegstgeest en Zoeterwoude echter nog heel wat optrekjes waar kinderen geboren werden of trouwlustigen woonden. Bij de Hervormden was men vrij streng in de handhaving van de gemeentegrenzen: in alle drie de omringende gemeenten waren hervormde kerken, waar men dan onder ressorteerde. Bij de Katholieken gold dat ook wel een beetje, maar daar bestonden geen formeel omschreven grenzen. In die tijd sprak men dan ook niet van parochies, maar van staties. Iemand die onder Oegstgeest woonde, zal snel geneigd zijn geweest om zijn kind te laten dopen in de R.K. schuilkerk op de splitsing Geversstraat-Rhijngeesterstraatweg-Rijnzichtweg, de St. Willibrordus. Maar als er geen geestelijke aanwezig was of men misschien toch al van plan was naar de stad te gaan, werd het kind gedoopt in een van schuilkerken binnen Leiden. Andere katholieke kerken in de omgeving stonden aan de Hoge Rijndijk onder Hazerswoude (de Michael- of Zwaantjekerk) met een soort hulpkapel in de Groenendijk (de voorloper van de St. Bernardus- of Scheepjeskerk), in de Zuidbuurt onder Zoeterwoude (St. Jans Onthoofding) en onder Voorschoten (de St. Laurentius). Al met al lijkt het bij de katholieken wel mee te vallen wat het dopen van niet-Leidenaren in Leidse kerken betreft.

Dat geldt niet voor een aantal andere religies. In de wijde omgeving van Leiden was er nergens een Lutherse of doopsgezinde kerk te vinden (laat staan een synagoge). Dit betekent dat inwoners van dorpen op een vrij grote afstand van Leiden (mits zij maar streng genoeg in de leer waren) te Leiden ter kerke gingen en daar trouwden en hun kinderen lieten dopen. Overigens waren die kerkelijke huwelijken voor de burgerlijke overheid niet rechtsgeldig, zodat zij op hun eigen dorp ook voor schepenen trouwden. Van enkele religies waren op bepaalde dorpen ook kerkjes; gedacht kan worden aan de Remonstranten in Warmond, Noordwijk en Hazerswoude en de Oud-Katholieken te Roelofarendsveen (de registers van die Oud-Katholieken zijn echter bij een brand verloren gegaan). Bij genealogisch onderzoek zal men steeds op dit soort verschijnsels verdacht moeten zijn.

1. Nederduits gereformeerde gemeente

Meteen na de Reformatie in 1572 werd de uitoefening van de godsdienst op een andere wijze dan volgens de Calvinistische overtuiging verboden. Hier zal verder overal gesproken worden van Nederduits gereformeerden, omdat de officiële benaming toen zo was; pas in 1816 werd de benaming Nederlands Hervormd (N.H.) ingevoerd. Omdat de in de negentiende eeuw zich afsplitsende rechtzinnigen weer teruggrepen naar die oude benaming, kennen we sedertdien weer opnieuw Gereformeerden. Dat dit wel eens verwarring veroorzaakt, zal men zich wel kunnen voorstellen.

De drie grote parochiekerken werden in 1572 ontdaan van hun "paapse afgoderij", zij het dat deze tweede "beeldenstorm" iets georganiseerder verliep dan die van 1566 en de kunstschaten vrij zorgvuldig verwijderd werden en vaak aan de rechtmatige eigenaren gegeven. De Calvinistische gemeente was in deze begintijd nog klein en had niets aan die

grote kerken; de Vrouwenkerk werd helemaal gebruikt voor opslag van al dan niet militaire goederen en bijvoorbeeld in de Pieterskerk werden enige tijd levensmiddelen opgeslagen. Door de ingezette groei rond 1580, vooral door de aankomst van de eerste groepen immigranten uit Vlaanderen en Artois, konden de Pieterskerk en Hooglandse kerk volledig benut worden. Overigens is het opmerkelijk hoe taai het woordgebruik "St. Pancraskerk" was, ondanks de roomse schijn. Zelfs strenge Calvinisten bleven deze naam vaak gebruiken ondanks het goede alternatief, dat het na de nodige generaties overigens wel gewonnen heeft.

Met het groeien van de stad nam het aantal gereformeerde kerkgangers sterk toe. Eerst werd het aantal diensten opgevoerd, maar toen dat niet voldoende soelaas bood, werd ook de kapel van het Catharinagasthuis aan de Breestraat in gebruik genomen. In 1604 werd deze weer geschikt gemaakt als bedehuis, maar eerst sedert 1622 kwamen hier de Nederduits gereformeerde kerken. Wanneer in het doopboek van de Hooglandse kerk (sedert 16 mei 1622) en heel incidenteel in dat van de Pieterskerk staat "In 't gasthuis", dan is de doop in die kapel verricht. Het loonde blijkbaar niet de moeite om daarvoor een apart doopboek aan te leggen. De Nederduits gereformeerde bleven deze kerk gebruiken (al werd er sedert ca. 1700 niet meer in gedoopt) tot 1 november 1818.

Toen bleek dat de gemeente bleef groeien en bovendien de Gasthuiskerk sedert 1638 gedeeld moest worden met de Waalse gemeente, die ook te talrijk geworden was voor de Vrouwenkerk, besloot het stadsbestuur tot de bouw van een nieuwe kerk. Deze Nieuwe kerk werd voor zowel de Nederduits als Waals gereformeerde gemeenten bestemd. Nadat in 1638 het besluit gevallen was en de locatie al snel aan de Lange Mare bepaald, kon een jaar later met de bouw worden begonnen. Op 13 oktober 1649 was de kerk zover klaar dat er tijdens een plechtige ingebruikneming vier kinderen gedoopt konden worden; omdat deze kerk toen nog geen eigen doopboek had, werden zij in het doopboek van de Pieterskerk bijgeschreven. Daarna vergden de afwerking en de eindeloze discussies over de plaats van de preekstoel nog zoveel tijd dat het dopen eerst in april 1650 een echte aanvang nam. De naam Nieuwe kerk werd langzaam vervangen door Marekerk. Erg veel dopen vonden er niet plaats in vergelijking met vooral de Hooglandse kerk (dé doopkerk van Leiden) en huwelijken werden er al helemaal niet gesloten vanaf ca. 1660 tot 1795.

Toen in 1658 een nieuwe stadswijk aan de oostzijde gepland werd, hield men meteen al rekening met de bouw van nog een grote gereformeerde kerk. Nadat de wijk vrijwel volgebouwd was en men het over de plannen eens geworden was, volgde in 1663 de eerstesteenlegging. Omdat men een vrij lange bouwtijd van deze "Nieuw gefundeerde" kerk voorzag en de druk op vooral de Hooglandse kerk toegenomen was, zocht men op het vrij uitgestrekte bouwterrein tussen de Herengracht en Oranjegracht een hoek uit om een noodkerk te kunnen bouwen. Langs de Oranjegracht kwam de houten Lootskerk (in gemoderniseerde spelling Loodskerk). De eerste doop vond plaats op 26 augustus 1663. Er wordt vaak beweerd dat het een bouwloods was, die omgebouwd is tot kerk, maar dat is beslist niet het geval.

De bouw van de Nieuw gefundeerde kerk viel erg tegen. Ook al werd hij bij voorbaat al op allerlei stadsplattegronden in volle glorie afgebeeld, verder dan de onderkant van de ramen is het metselwerk nooit gekomen. Na het Rampjaar was er zeker al te weinig financiële armslag voor de stad (de burgerlijke gemeente bouwde dus kerken en droeg ze na voltooiing gratis over aan de centrale kerkvoogdij, de "Kerkmeesteren der drie Hoofkerken") en al spoedig heeft men afgezien van het verder afbouwen. De muren werden gesloopt en er ontstond het Waardkerkplein (de voltooide kerk had Waardkerk moeten gaan heten; vaker

wordt hij als Nieuwgefundeerde Kerk aangeduid), geschikt voor het bleken van kleren in de achttiende eeuw. In 1809 werden zelfs de funderingen weggebroken.

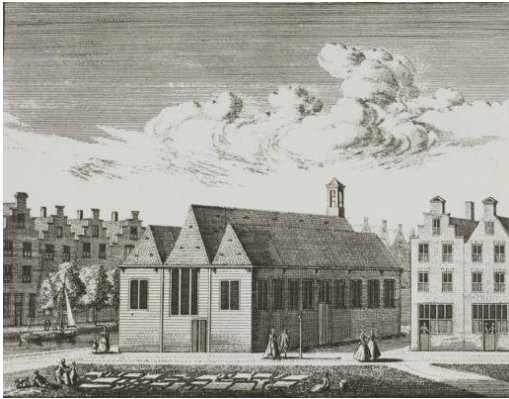

Foto Loodskerk, 18^e eeuw. ELO.

De houten Loodskerk was niet erg comfortabel. In de Franse tijd deed hij een tijdje dienst als paardenstal voor troepen, hetgeen natuurlijk niet bevorderlijk voor de toestand was. Van januari 1795 tot januari 1803 zal men dan ook geen dopen in die kerk vinden. Een grondige vernieuwing volgde tussen april en 18 oktober 1829, waarbij de houten wanden vervangen werden door stenen muren.

Daardoor leek de kerk niet veel meer op een loods, zodat een betere naam wenselijk was. Dit werd Oosterkerk. Toch was het geen ideaal gebouw en toen na de brand in de Katoenfabriek in 1898, waarbij de kerk lichte schade opliep, een grotere nieuwe fabriek ontworpen werd, was de kerkelijke gemeente al snel bereid de kerk aan de Leidsche Katoenmaatschappij te verkopen. Iets verderop, aan de kant van de Herengracht, verrees een geheel nieuwe kerk, die de oude naam Oosterkerk bleef voeren. Inmiddels is deze kerk gesloopt en vervangen door woningbouw. De LKM sloopte de oude Oosterkerk niet, maar verwijderde alleen het torentje en gebruikte het pand voor opslag. De gemeente sloopte de ruimten (consistorie en kosterwoning) die aan de zuidkant tegen de voormalige kerk stonden en legde daar een nieuwe Waardkerksteeg aan; de oude verdween deels om erf van de Katoenfabriek te worden.

2. Waals gereformeerde gemeente

In 1580 kwam in Leiden een gereformeerde gemeente tot stand, waar men theologisch volledig in de pas met de Nederduits gereformeerden liep, maar alleen de voertaal anders was, namelijk Frans. Deze gemeente had een eigen kerkeraad en diaconie, maar voor de kerkgebouwen ressorteerde hij onder de Kerkmeesteren van de drie Hoofkerken. Aanvankelijk werd gekerkt in de oude kapel van het gefaliede Begijnhof, waarvan de restanten nog te zien zijn in het steegje naast het complex van de vroegere Universiteitsbibliotheek aan het Rapenburg. Deze Begijnhofkerk bood rond 1600 onderdak aan die bibliotheek, een anatomisch auditorium (de snijkamer, waar lijken ontleed werden) en een schermschool; op de plaats van de laatste kwam in 1644 de Engelse kerk. De Walen betrokken in 1584 de Vrouwenkerk aan de Haarlemmerstraat. Hoe groot deze kerk ook was en na het aanbrengen van een oxaal ook werd, de stroom immigranten uit de Franssprekende gebieden bleef aanhouden. Daarom werd in 1638 het medegebruik van de Gasthuiskerk verkregen. Vandaar de bijvoeging in het doopboek van de term "l'Hôpital" als plaats waar kinderen af en toe gedoopt werden en de aparte trouwboeken voor die kerk. In 1738 was de gemeente zo ingekrompen dat de Gasthuiskerk niet meer nodig was. Omdat in 1698 de zeldzame Waalse diensten in de Marekerk ook al opgehouden waren, bleef alleen de Vrouwenkerk over. En zelfs die werd te groot voor de krimpende Waalse gemeente. Bij de scheiding van de Kerkmeesteren der drie Hoofkerken in twee aparte kerkvoogdijen mopperden de Walen flink over de slechte toestand van hun kerk en traineerden de onderhandelingen tot in 1810. In oktober 1818 werd de toestand van de kerk dusdanig penibel, dat de autoriteiten tot ogenblikkelijke sluiting overgingen. Door ingrijpen van het stadsbestuur werd hun per 1 november 1818 de tot dan toe door de Nederduits

gereformeerden gebruikte Gasthuiskerk toegewezen, ondanks de protesten van de regenten van het Gasthuis. Sedertdien heet die kerk aan de Breestraat de Waalse kerk; hij kreeg in 1898 een nieuwe voorgevel en is in 1987 na een grote restauratie weer in gebruik genomen. Ook daarna is er de nodige keren gerestaureerd.

3. Engels gereformeerde gemeente

In het begin van de zeventiende eeuw vestigden zich heel wat Engelsen omwille van het geloof in Leiden, waarbij dan nog vaak Engelse (en Schotse) militairen geteld moeten worden. Een eigen predikant kreeg men in 1609, (niet) toevallig het jaar waarin ook een groep vluchtelingen onder leiding van ds. John Robinson naar Leiden kwam. Onder zijn leiding bleef deze groep zelfstandig, maar nadat het grootste gedeelte ervan in 1620 en volgende jaren naar Amerika vertrokken was om daar als "Pilgrim (Fathers)" bekend te worden, en vooral na de dood van Robinson in 1625, sloten de meeste overgeblevenen van deze groep zich aan bij de officiële Engels gereformeerde gemeente. Deze had een eigen kerkeraad en diaconie, al gold ook hier dat men op theologisch gebied aan de leiband van de Nederduits gereformeerden liep.

*Engelse kerk Begijnhofkapel. ELO 17^e eeuw.
Tekening. Jan Jacob Bylaert.*

Eerst kerkte deze gemeente in de Gasthuiskerk, maar in 1622 werd dat de kapel van het Jerusalems Hofje en in 1644 de Begijnhofkapel, die daarna de Engelse kerk ging heten. Het doop- en trouwboek begint eerst in 1754, maar de aantallen zijn amper het vermelden waard. Omdat ds. Mitchell in 1795 niet met de tijd meeging en de eed van afkeer van het erfstadhouderschap niet wilde afleggen, werd de kerk gesloten. Later werd die weer min of meer geopend, maar in 1807 na zijn dood werd de gemeente definitief opgeheven. Het restantje lidmaten ging toen over naar de Nederduits gereformeerden.

4. Hoogduits gereformeerde kerk

In 1644 was het aantal uit de door de Dertigjarige Oorlog geteisterde Duitse gebieden naar Leiden gevluchte Calvinisten zo toegenomen, dat het stadsbestuur toegaf aan de vele verzoeken om een predikant te mogen hebben die in het Hoogduits zou preken. Er werd zelfs een aparte kerk ingericht in een vroegere mouterij, die het stadsbestuur eigenlijk gekocht had om er een graanpakhuis van te maken. Dit werd dus de Hoogduitse kerk aan de Lammermarkt, gereedgekomen in 1644. Maar men vond het minder geschikt om er een aparte gemeente voor in het leven te roepen. Er kwam dus géén eigen kerkeraad en voor de diaconale zorgen was men aangewezen op de gewone Diaconie (het Huiszittenhuis). Ds. Althusius preekte dus wel in het Duits, maar hij verstond best Hollands, zoals ook zijn opvolgers. Zij maakten deel uit van de Nederduits gereformeerde kerkeraad en kregen daarom ook een wijk toegewezen, waar zij wijkpredikant voor waren. Zij kenden dus heel wat lidmaten, die amper Duits verstonden, maar wanneer ze een kind te dopen hadden dit nog wel eens naar de kerk van hun wijkpredikant brachten. Vandaar dat van veel gezinnen

maar één of enkele kinderen in de Hoogduitse kerk gedoopt zijn en de rest in de Nederduitse kerken. Nadat de aantallen toehoorders sterk daalden in de loop van de achttiende eeuw, viel op 29 april 1736 het doek over de kerk en werd hij gesloten. Predikant Van der Walle kon meteen aan de slag in een van de Nederduitse kerken. Zijn vroegere kerk werd Armeinderschool, daarna turfschuur en in de negentiende eeuw Armenkerk. In de Franse tijd steeg de armoede dusdanig dat veel kerkgangers amper geld hadden voor zondagse kleren. Toch moesten ze wel naar de kerk, omdat ze anders hun bedeling zouden moeten missen. Vanaf 1804 werden voor deze armen speciale diensten gehouden in het vroegere Statencollege aan de Cellebroersgracht (thans Kaiserstraat), waarin overigens niet gedoopt of getrouwd werd. In 1807 werden deze diensten verplaatst naar een zaal in de Latijnse School. Omdat die te klein en te bedompt was en het genootschap Mathesis Scientiarum Genitrix die ruimte nodig had voor klaslokalen, kwam men in 1826 terecht in wat vroeger de Hoogduitse kerk geweest was; dit werd nu de Armenkerk. Omdat die naam natuurlijk niet erg vleidend was, werd die in 1893 veranderd in “Bethlehemskerk”, zoals sedert een restauratie in 1899 ook op de gevel aan de Lammermarkt te lezen is. In 1914 vond men deze discriminatie wat al te erg en voortaan mochten ook armen in de gewone hervormde kerken komen. In 1986 werd deze kerk na een restauratie weer in gebruik genomen voor de Maasbach-evangelisatie. Deze is inmiddels ook weer gestaakt, zodat het gebouw na een casco-restauratie thans door drie bedrijven benut wordt.

Rooms-Katholieke kerken of staties

5. Appelmarktskerk

Vóór de Reformatie werden de drie Leidse parochiekerken bediend door seculieren (wereldheren), dus geestelijken die niet tot een kloosterorde behoorden. Hoewel de pastoor van de St. Pietersparochie een functie bekleedde in de Duitse Orde, kan men hem geen ordensgeestelijke (regulier, pater) noemen. Na de Reformatie bleef die pastoor zijn werk doen, al werd het hem niet erg gemakkelijk gemaakt. Zijn opvolgers waren steeds seculieren, die zich nu eens hier en dan weer daar schuilhielden. Dankzij de steun van enkele rijke en vrij machtige geloofsgenoten kon er al vóór 1641 een redelijk schuilkerkje gemaakt worden aan de Appelmarkt, dat is het gedeelte Nieuwe Rijn tussen de Hartesteeg en Middelstegracht, op de hoek van die gracht (huidige nummers 70-72). Toen na 1670 de vervolgingen wat luwden, kon er in 1675 een vrij grote vertimmering van het kerkje plaatsvinden. Het was toegewijd aan de H. Willibrordus. Dit bleef hier tot in 1807 door de ramp met het kruischip het gebouw vrij zwaar beschadigd raakte. Door de pastoor kon de ruïne van de vroegere Saaihal verworven worden en deze werd geheel gerestaureerd en ingericht als kerk. Naar de man die dit mogelijk maakte (koning Lodewijk Napoleon) werd hij toegewijd aan de H. Lodewijk (koning Lodewijk IX van Frankrijk). Deze Lodewijkskerk werd op 17 oktober 1809 ingewijd. Hoewel het doopboek van de Appelmarktskerk gewoon doorgaat, is het vanaf die datum dus het doopboek van de Lodewijkskerk. Van 1857 tot 1953 was dit een hulpkerk van de St. Petrusparochie, zodat er in principe geen dopen en huwelijken plaatsvonden.

6. St. Jorissteeg

De tweede door seculieren bediende statie was die van de H. Bonifatius, die per 1 mei 1677 zijn definitieve plaats vond in een huis aan de Hogewoerd (nr. 41) met ingang (onder meer) in de St. Jorissteeg. Het huis heette “De Kachel”, zodat de statie een enkele keer ook zo aangeduid werd. Voordien zat de statie in een huis aan het Utrechtse Veer; het doopboek begint dan ook al in 1670. Van 1706 tot 1712 was de kerk op bevel van het stadsbestuur gesloten. In 1819 werd getracht de toen door de Waalse gemeente verlaten Vrouwenkerk te

verkrijgen, maar dat lukte niet. Daarom werd uiteindelijk een geheel nieuwe kerk gebouwd aan de Langebrug, waarvan de eerstesteenlegging plaatsvond op 2 maart 1835 en die op 28 juli 1836 ingewijd werd. Het pand Breesstraat 139 diende als pastorie. De patroonheilige werd toen St. Petrus. Deze St. Petruskerk brandde op 25 juli 1933 geheel af, waarna er een nieuwe St. Petruskerk aan de Lammenschansweg verrees. In de ruïne kwam de Brandweerkazerne.

7. Bakkersteeg

Het oudste R.K. doopboek van Leiden is van de statie die een onderkomen vond in een pand aan de Bakkerssteeg, thans Pelikaanstraat geheten. Zeker nadat het complex enige keren uitgebreid was, besloeg het een terrein dat aan de voorkant uitkwam aan de Haarlemmerstraat (nr. 240) en aan de achterkant in de Pelikaanstraat. Dat doopboek begint al in 1642, maar het is niet duidelijk of de statie toen al daar gevestigd was. De eerste pater Dominicaan kwam pas rond 1650 naar Leiden; sedertdien bleef deze kerk in handen van de Dominicanen (ook wel predikheren genoemd), die de statie de patroonheilige St. Dominicus gaven. In februari 1846 werd begonnen met nieuwbouw ter plaatse; deze werd op 9 november van dat jaar ingezegend. Door de opheffing van de staties en de invoering van nieuwe parochies was voor deze kerk geen plaats meer. Op 2 februari 1857 werd er de laatste mis opgedragen; daarna werd het een R.K. Armenschool, later de RK Parochiale Jongensschool. De statie werd grotendeels gevoegd bij de Hartebrugparochie; in het archief van die parochie bevindt zich dan ook een kopie van de doopboeken van deze kerk van vóór 1811.

8. Kuipersteeg

De eerste paters franciscanen vestigden zich rond 1640 in Leiden in een pand aan het Steenschuur (thans Rapenburg, waar nu het hofje van Cornelis Sprongh staat) en in een pand aan de Haarlemmerstraat. De pater van de Steenschuurkerk, Joachim Schaap, legde in 1660 het oudst bewaarde doopboek aan. Zijn kerk fuseerde rond 1664 met de andere, zodat sedertdien gedurende enkele tientallen jaren er twee gelijkwaardige paters in één statie dienden; pas later werd de een chef en de ander hulpje, of om het netter te zeggen: de een pastoor en de ander kapelaan. Tot 1712 hield de statie er twee doop- en trouwboeken op na.

Het schuilkerkje aan de Haarlemmerstraat werd rond 1663 verruild voor een in de Kuipersteeg; het stond op de plek waar later de winkel van Kreymborg gevestigd was (huisnr. 6; aan de Haarlemmerstraat nr. 145). De franciscanen waren zeer geliefd en van alle dopen vond het grootste aantal steeds in deze statie plaats. Omdat het kerkje veel te klein geworden was, werd een pand gekocht op de hoek van de Haarlemmerstraat en de Lange Mare, bij de Hartebrug. De eerste steen van de aan O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen gewijde kerk werd op 21 april 1836 gelegd; de inwijding vond plaats op 28 november 1837. Van deze vaak Hartebrugkerk genoemde parochie werden in de twintigste eeuw de parochies van de H. Leonardus a Portu Mauritio aan de Haagweg en van de H. Antonius van Padua aan de Boshuizerlaan afgesplitst; deze werden dan ook zeer lang door paters franciscanen bediend.

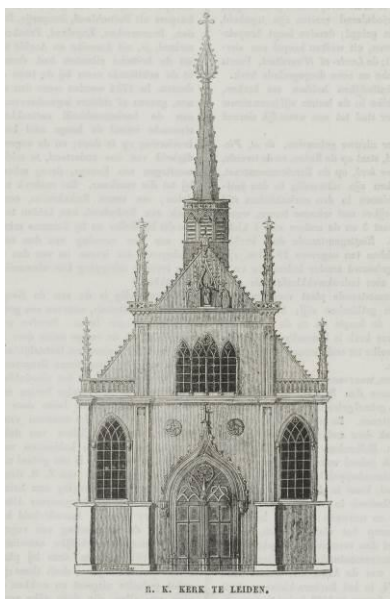
In het archief van deze parochie bevindt zich een doopboek van de Bakkersteeg-statie (archief 0544A inv.nr. 78). Voor de periode 1800-1811 is het een zeer net afschrift; daarna is het in dezelfde hand en haast even netjes voortgezet. Vanaf 15 juni 1815 kwam er een andere hand, die er op 8 februari 1816 mee gestopt is. Daarna zijn er veel lege bladzijden in het boek, maar later staan er nog dopen van 28 april 1826 tot 30 maart 1828.

9. Utrechtse Veer

Het oudste doopboek van de statie aan het Utrechtse Veer begint al in 1646, toen de plek waar later het Utrechtse Veer aangelegd zou worden nog buiten de toenmalige stad lag. Het zal duidelijk zijn dat men in die tijd op een ander adres kerkte, maar het is niet bekend waar precies. De statie werd eerst bediend door Vincent Stalpert van der Wiele, een Nederduitse Karmeliet. Op 7 december 1647 werd hij door zijn overste voor 6 maanden benoemd en op 8 juni 1648 definitief. De kerk moet kort na de aanleg van het Utrechtse Veer, ongeveer in 1660, gebouwd zijn; hij stond in het gedeelte tussen de Rijnstraat en Kraaijerstraat (de huidige nrs. 13-14-15). Van 1728 tot 1751 was hij op bevel van het stadsbestuur gesloten. Sedert 1849 was pater Th.F.F. Sarot hier pastoor, en hij maakte grootse plannen voor een nieuwe kerk tussen de Hogewoerd en het Levendaal dicht bij de Rijnstraat. De grond werd wel gekocht, maar verder kwam het niet. In 1855 werd hij bovendien aangesteld tot deservitor (waarnemer) van de toen opgerichte parochie van O.L.Vrouw Onbevlekt Ontvangen aan de Hoge Rijndijk onder Zoeterwoude (op de plaats van de huidige Meerburgkerk), waaraan een groot deel van zijn vroegere werkterrein toegewezen was. Bij de nieuwe parochiële indeling in 1857 verviel zijn statie dan ook. De kerk, toegewijd aan St. Joseph, werd gesloten. Een klein (zak)doopboekje (22 oktober 1832-4 januari 1839) bevindt zich nog in het archief van de parochie van O.L.V. Hemelvaart en St. Joseph (archief 0544B inv.nr. 377), vermoedelijk omdat die parochie de meeste stedelijke kerkgangers van de St. Joseph overnam. De rest van het archief is verloren gegaan of bevindt zich op een onbekende plaats.

10. De Zon

In 1654 vestigde zich de in Leiden als zoon van de vrij strenge Calvinist Petrus Bertius geboren Abraham Bertius in een pand aan de Haarlemmerstraat (nr. 262). Hij had zich (evenals een broer) bekeerd tot het katholicisme en was ingetreden bij de Franse ongeschoeide karmelieten van Charenton te Parijs. Met de ijver van de bekeerling grondvestte hij een statie, die als patrones kreeg O.L. Vrouw ten Hemelopneming (meestal gewoon O.L.V. Hemelvaart of Maria Hemelvaart genoemd). Zijn opvolgers kwamen meestal rechtstreeks uit het Parijse klooster en verstonden geen woord Hollands; door hun kerkgangers, die voor het overgrote deel afkomstig waren uit de streek rond Luik en dus ook Frans spraken, werden ze aangesproken met "Mon père". Daarnaar werd de kerk de "Mon

Père" genoemd, soms verbasterd tot "Franse peer" en meer van dat fraais.

De kerk was ondergebracht in een pand aan de Haarlemmerstraat, dat de naam "De Zon" droeg, hetgeen door de paters wel eens in "Le soleil d'or" vertaald werd; ook deze benamingen voor de kerk komen dus voor.

Bij Koninklijk Besluit van 27 mei 1808 werd pater Hubert Nicou benoemd tot hofprediker van koning Lodewijk Napoleon in diens paleis "Het Loo". In Frankrijk waren alle kloosters opgeheven (geweest), zodat er blijkbaar niet zo snel een vervanger aangerukt kon worden. De Benedictijner pater Carolus Bertinus de Ram werd de opvolger; na hem kwamen er seculiere priesters.

Houtsnede 'Mon Perekerk' / De Zon aan de Haarlemmerstraat. 17 bij 7,5 cm. Vermorcken 1841. ELO

Omdat de kerk te klein werd en de andere staties nieuwe prestigieuze kerken lieten bouwen, ontwierp architect Molkenboer ook voor deze statie een nieuwe kerk. De eerste steen werd gelegd op 19 juni 1838; de inwijding volgde op 19 november 1839. In de tussentijd kerkte men in de zojuist door de Hartebrug-parochianen verlaten kerk in de Kuipersteeg.

In 1924 werd de vierde parochiekerk van Leiden aan de Herensingel gebouwd, die als patroon kreeg de reeds bekende St. Joseph. De "Mon Père" "fuseerde" met deze nieuwe parochie toen in de binnenstad het aantal parochianen afnam, waarna de kerk op de Haarlemmerstraat op 8 juli 1934 gesloten werd; een paar jaar later vond een verbouwing tot overdekt zwembad plaats.

11. Jezuïetenkerk

Gedurende slechts een deel van de zeventiende en achttiende eeuw was er in Leiden een min of meer vaste statie van de paters Jezuïeten gevestigd. Overigens zijn de oudst bewaardgebleven notities over dopen in Leiden en de verre regio juist uit een doopboekje van rondreizende Jezuïeten bekend. Dit dateert uit de twintiger jaren van de zeventiende eeuw. De overheid was altijd bijzonder gebeten op de Jezuïeten, zodat zij meer dan wie ook vervolgd werden. Door rijke beschermers (met name de familie Tjark) begunstigd, konden zij zich in 1670 vestigen in een pand aan de Pieterskerkgracht (nr. 5-7), dat een zaal aan de achterkant in de Schoolsteeg had; deze werd in 1675 bijna geheel vernieuwd. Daar konden ook kerkgangers komen, al moet het aantal daarvan steeds zeer klein geweest zijn. Eigenlijk was er meer sprake van een uitgebreide huiskapel van de familie Tjark c.s. Formeel schijnen er na 1709 (toen alle Jezuïeten weer eens uit Holland verbannen werden) geen missen meer opgedragen te zijn, maar het doop- en trouwboek geeft na die tijd nog verschillende dopen en trouwen van tot de familie Tjark behorende personen. Het eindigt met 1750, toen de laatste Jezuïet vermoedelijk vertrok. In ieder geval kwam een definitief einde aan de statie door de opheffing van de Orde der Jezuïeten door de paus in 1773.

Het gebouw bleef op naam van een broer van de laatste pater staan. Deze Van Berckel was in Delft een zeer belangrijk man (enkele jaren zelfs burgemeester) en hij hield het in stand als kerk. Van 1828 tot 1836 was hier de Garnizoenskerk gevestigd, wat wil zeggen dat de katholieke militairen uit de Doelen-, Wittepoorts- en Morspoortkazerne hier 's zondags ter kerke gingen. Wanneer er geen aalmoezenier was, dan droeg een van de parochiegeestelijken de mis op. Later gingen de soldaten vooral naar de Mon Père-kerk op de Haarlemmerstraat. Een korte tijd fungeerde de kerk als noodkerk voor de statie in de Bakkerssteeg, toen die in 1846 tot nieuwbouw overging. Vermoedelijk door de nieuwbouwrage aangestoken, wilde een aantal personen, verenigd in de St. Willibrordusvereniging, hier een nieuwe kerk bouwen, maar daarvan is niets gekomen. In 1861 verrees er de nog bestaande gymnastiekschool.

De originele doop- en trouwregisters bevinden zich in Haarlem en Nijmegen. Een gedeelte ervan is in druk uitgegeven.

12. Oud-Katholieke kerk

Nadat het al lang gerommeld had in het katholieke missiegebied dat Noord-Nederland was, kwam het in juli/augustus 1702 tot een scheuring. Deze deed zich met name in Leiden gelden: de vooraanstaande geestelijke seculier Hugo van Heussen, de gedoodverfde opvolger van de apostolisch vicaris (de hoogste katholieke chef), werd ervan verdacht de door Rome verafschuwde dwaalleer van het Jansenisme aan te hangen en werd gepasseerd. Deze Van Heussen had met zijn twee ongetrouwde zusters een pand aan de Hooigracht geërfd, dat zij in 1676 grondig lieten verbouwen. Naar een gevelsteen met een voorstelling

van de Barmhartige Samaritaan werd dit huis wel “De Liefde” genoemd. In het doopboek van de oud-katholieken is een aantal dopen uit 1680 aangetekend, maar toen was er nog geen sprake van een statie. In dat jaar verbleef Van Heussen gedurende enige tijd in Leiden, zodat hij die dopen wel verricht kan hebben. Nog raadselachtiger wordt het door het opschrift van het boek: “Purmerende”. Dit zou kunnen slaan op die plaats in Noord-Holland, maar in Gouda was er ook een bekende familie van die naam, die meerdere geestelijken opgeleverd heeft. Het doopboek begint pas goed met april 1694, nadat Van Heussen gepasseerd was. Hij verdacht bovendien zijn goede vriend De Kock, de geestelijke van de statie in de St. Jorissteeg, die zijn zaak in Rome had moeten bepleiten maar die verloren had, ervan dat die hem voor Rome bespioneerde en tegenwerkte. De daardoor ontstane vijandschap leidde behalve tot de oprichting van een eigen statie door Van Heussen tot de sluiting van de kerk van De Kock van 1706-1712; deze had in 1706 slechts door een vlucht over de daken het vege lijf kunnen redden voor arrestatie door het stadsbestuur.

Meteen na de scheuring in 1702 verkeerden veel katholieken in de onzekerheid bij wie zij ter kerke zouden gaan en in die tijd ziet men dat veel echtparen een of een paar kinderen uit een hele rij bij Van Heussen lieten dopen. De statie van Van Heussen kromp na de aanvankelijke jaren van bloei sterk in; na ca. 1720 is het nog slechts een kleine en onderling sterk verwante groep. Nadat de aanhangers van Van Heussen c.s. de band met Rome definitief verbroken hadden door het eigenmachtig kiezen van een bisschop, werden zij door “Rome” behoorlijk verketterd en doorgaans aangeduid als “Jansenisten”, vandaar soms de benaming Jansenistenkerk. Deze kerk had als patronen de heiligen Fredericus en Odulphus, omdat reliquiën van hen, afkomstig uit Utrecht, waar Fredericus bisschop geweest was, hier berustten. Het altaar van de kerk is nog te zien in De Lakenhal, nadat het kerkje had moeten wijken voor de uitbreiding van het St. Elisabethziekenhuis in 1926. Er werd toen een nieuwe Oud-Katholieke kerk gebouwd op de hoek Zoeterwoudsesingel-Cronesteinkade (het Witte Kerkje).

Lutherse kerk. Litho 1888. 14 bij 9 cm. ELO.

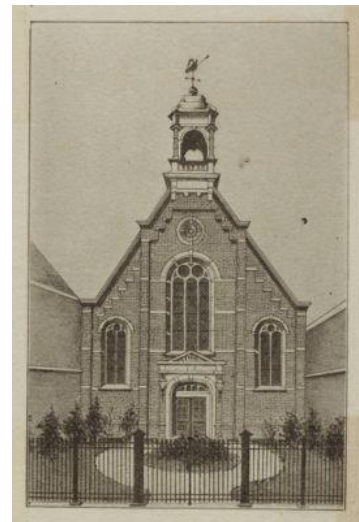
13. Lutherse kerk

De oudste afsplitsing van de universele katholieke kerk die blijvend zou zijn, was in 1517 het Lutheranisme. Pas tegen het eind van de zestiende eeuw begon dat in Leiden enige omvang te bereiken. De registratie van de dopen begint eerst in 1613. In 1618 werd een kerk ingericht op de plaats waar ook nu nog de Lutherse kerk staat, op de Hooglandse Kerkgracht. Door de toename van het aantal kerkgangers door met name de uit Duitsland afkomstige vluchtelingen tijdens de Dertigjarige Oorlog was in 1640 een vergroting van de kerk nodig.

Behalve de in 1811 ingeleverde doopboeken 1613-1811 is er nog een doopboek 1642-1729 dat zich bevindt in het archief van de Lutherse gemeente (archief 0028 inv.nr. 49a; dit is in scan in te zien). Dit geldt ook voor een trouwboek van 1646-1809, ingericht op de voornaam van de bruidegommen (ook dit is gescand, 0028 inv.nr. 48). In een enkel geval, bijvoorbeeld wanneer een in de schepentrouwakte genoemde herkomstplaats niet meteen te identificeren valt, is het raadzaam dit door de predikanten bijgehouden trouwregister te raadplegen.

14. Doopsgezinde kerk

Nadat de doopsgezinden, toen nog wederdopers genoemd, in 1534 zeer geruchtmakend

waren geweest (Jan Beuckelsz., alias Jantje van Leiden, die koning van Sion=Münster werd), verdween de beweging door de sterke vervolging weer vrijwel geheel. Tegen het eind van de zestiende eeuw stak die toch weer de kop op, vooral doordat er vanuit Vlaanderen, met name Brugge, veel doopsgezinden naar Leiden kwamen. Deze "Vlaamse gemeente" kerkte in de Boomgaardsteeg. Daarnaast waren er ook doopsgezinden uit andere windstreken: Hoogduitse, Friese en Waterlandse. Deze "Waterlandse gemeente" kerkte sedert 1613 in een deel van het vroegere Huis Lokhorst aan de Pieterskerkstraat. Toen in 1701/1710 alle doopsgezinden tot één gemeente verenigd werden, bleef men in de Lokhorstkerk kerken, tot op de dag van vandaag. Deze gemeente begon in 1737 een geboorteboek, waarin ook aangetekend werd wanneer de geborene (later) eventueel het doopsel ontving (doorgaans op 18-jarige leeftijd).

15. Remonstrantse kerk

Nadat in 1619 een aantal predikanten o.m. omwille van hun verwerping van de predestinatieleer uit de Nederduits gereformeerde Kerk gezet was, bleven zij voor hun aanhangers preken in particuliere huizen en vooral te Warmond, waar de (katholieke) Heer hen de hand boven het hoofd hield. In Leiden werden de Remonstranten echter feller vervolgd dan waar ook. Pas in 1669 konden zij een pand kopen en daarachter werd in 1671/72 een kerk gebouwd, die na veel tegenwerking in 1676 gereed kwam. Deze kerk stond aan de Middelweg. Het doopboek begint met 1663; een ouder boek zal er wel niet geweest zijn, vanwege het gevaar dat zo'n boek wel eens gevonden zou kunnen worden bij een huiszoeking of arrestatie van de predikant. Het trouwboek begint eerst met 1810; of er geen ouder boek geweest is, dan wel dat dat verloren is gegaan, is niet bekend.

16. Synagoge

Vooraf door de studies van W.F. van Zegveld is veel achterhaald over de oudste vermeldingen van *Joden in Leiden* en het hele gebeuren in de achttiende eeuw. In zijn boeken zijn alle vermeldingen van joden opgenomen, zodat korthedshalve daarnaar verwezen kan worden; helaas zijn ze slechts in enkelvoud en deels in handschrift in gebonden vorm op de studiezaal van het Archief aanwezig. Hoewel geboorteboeken (besnijdenisboeken, dus alleen van jongetjes), indien die al bestaan hebben (vaak trad er een mohel uit Den Haag hier op), van vóór 12 januari 1807 verloren gegaan zijn bij de ramp met het kruitschip, is het hem gelukt erg veel van die informatie te reconstrueren.

17. Overige geloofsgemeenschappen

Van een aantal andere religies is niet goed bekend of zij in Leiden veel aanhangers gehad hebben. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Hernhutters; wanneer deze beweging al een aantal Leidenaars tot zich heeft weten te trekken, dan zullen die zich wel vroeger of later te Zeist gevestigd hebben. Namen zijn hier niet bekend.

Iets dergelijks geldt voor de Collegianten. Zo dicht bij Rijnsburg, waar de beweging haar centrum had, kan het haast niet anders of ook in Leiden zullen er wel aanhangers gewoond hebben. Namen daarvan kennen we maar zeer ten dele uit de literatuur en de beweging heeft niet erg lang een bloeiend bestaan gekend.

Een beweging die ook vaak aangezien wordt voor een religie is de vrijmetselarij. Ook in Leiden kreeg de beweging voet aan de grond: er waren zelfs twee loges, "L'Age d'Or" en de in 1756 opgerichte "La Vertu". "La Vertu" had vooral studenten als lid en kreeg zijn Constitutiebrief op 19 oktober 1757. De twee loges fuseerden in 1770 onder de naam "La Vertu". Alleen mannen konden lid van deze beweging worden en men hield er zich niet bezig

met dopen en trouwen, zodat de vrijmetselaars gewoon in de doop- en trouwboeken van hun kerken (of die van hun vrouw) voorkomen. Of er vrijmetselaars geweest zijn die weigerden dat hun kinderen gedoopt werden, is niet bekend, maar niet erg waarschijnlijk. Nadat zij in allerlei gehuurde ruimten bijeengekomen waren, kon hun eigen nieuwe tempel aan het Steenschuur op 14 november 1872 ingewijd worden. Uit diverse registers is een soort ledenlijst van 1756-1800 gereconstrueerd; deze is in druk verschenen ("De oudste vier reglementen der Loge la Vertu ... , gevolgd door eene Alphabetische Lijst van broederen die door genoemde loge ... zijn gerecepieerd of geaffilieerd"; Bibliotheek Leiden en Omgeving cat. nr. 78371). De meerderheid betreft echter personen die niet in Leiden geboren waren en er maar kort woonden (bijvoorbeeld als student). Het aantal echte Leidenaren was overigens zeer gering.

Over nog andere groeperingen, zoals Quakers, die in Nederland maar een enkele aanhanger vonden, is totaal niets te zeggen. En volslagen atheïsten? Er is er vóór 1811 niet één bekend. En al zouden er in Leiden atheïsten geweest zijn, zelf zijn ze in ieder geval wel gedoopt, en getrouwd zijn ze in ieder geval voor de burgerlijke autoriteiten (schepentrouw). Overigens wil uiteraard het feit dat men een doop niet kan vinden, niet meteen zeggen dat de vader of beide ouders atheïst waren; veel dopen werden vergeten in te schrijven of zijn onder een vreselijk verbasterde naam geboekt. Er moeten dan ook andere gegevens zijn, bijvoorbeeld correspondentie waaruit ondubbelzinnig blijkt dat een kind bewust het doopsel is onthouden, voor tot atheïsme geconcludeerd kan worden.

Het zal duidelijk zijn dat over ieder van de genoemde kerkgenootschappen en gebouwen een compleet boek geschreven kan worden (en vaak al is); hopelijk is het bovenstaande genoeg voor een beter begrip van met name de genealogische achtergronden.

Vrijmetselaars Loge La Vertu, Steenschuur 4, 6. Repro van pentekeningen in Oost Indische-inkt door Mc. Verhoog, uitgegeven door het huis aan huisblad Het op Zondag, 1993.